

Janiszewska, Barbara

Instrukcja Jerzego Wilhelma dla posłów pruskich udających się na sejm warszawski w 1626 roku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 292-303

1959

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

M A T E R I A Ł Y

BARBARA JANISZEWSKA

INSTRUKCJA JERZEGO WILHELMA DLA POSŁÓW PRUSKICH UDAJĄCYCH SIĘ NA SEJM WARSZAWSKI W 1626 ROKU

Rządy Jerzego Wilhelma w Brandenburgii uważane były za najmniej szczęśliwe w dziejach tegoż księstwa¹⁾. Był on władcą o średnich zdolnościach, ulegający w niektórych wypadkach całkowicie swym doradcom. Wyznanie kalwińskie spowodowało, że odnoszono się do niego z niechęcią nawet na samym dworze w Berlinie. Wśród niechętnych przodowała jego matka, elektorowa Anna, będąca gorliwą luteranką. Niechętnym okiem patrzył na niego Zygmunt III, uważany za „arcykatolickiego” króla. W razie wystąpienia stanów przeciw wprowadzeniu kalwinizmu do Prus Książęcych Zygmunt III gotów byłby poprzeć tę akcję²⁾. Na niechętny stosunek do Jerzego Wilhelma wpłynął także fakt, że król szwedzki Gustaw Adolf, dzięki małżeństwu z siostrą kurfirsta Marią Eleonorą, był z nim związany pokrewieństwem. Do małżeństwa tego doprowadziła elektorowa Anna, czyniąc to bez wiedzy syna. Związek ten kompromitował Jerzego Wilhelma wobec Zygmunta III, a ponadto utrudniał mu prowadzenie ustalonej polityki Hohenzollernów — lawirowania między Polską a Szwecją³⁾. Fakt przybycia elektora do Prus przed formalnym przekazaniem mu lenna oraz zaprzysiężeniem przywilejów powiększył tylko niechęć króla polskiego. Chcąc wymóc na księciu ustępstwa, Zygmunt III zwlekał z nadaniem mu lenna. Równocześnie chciał on wzmocnić swe wpływy w Prusach Książęcych, przewidując, że mogą się one niedługo stać widownią wojny polsko-szwedzkiej⁴⁾. Jerzy Wilhelm natomiast, pragnąc zyskać sobie Stany Pruskie, zawarł układ w Węgoborku (Węgorzewie) w 1620 r., gdzie obiecał rządzić zgodnie z prawami kraju oraz zasięgać rady w sprawach księstwa u miejscowych urzędników. Tę nagłą przychylność stanów należałoby tłumaczyć obawą przed udziałem księstwa w wojnie polsko-szwedzkiej⁵⁾.

Zygmunt III czynił wszystko, by w Prusach Książęcych znaleźć poparcie. W związku z tym wysłał do Królewca komisarzy z Łukaszem Sierakowskim na czele. W wyniku ich działalności zebrał się w lutym 1621 r. sejm krajowy. Z komisarzami współdziałali przed-

¹⁾ L. Orlich, *Geschichte des Preussischen Staates im 17 Jahrh.*, Berlin 1838, s. 3.

²⁾ K. Piwarski, *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, Gdańsk — Bydgoszcz 1946, s. 79.

³⁾ Piwarski, *op. cit.* s. 79.

⁴⁾ Piwarski, *op. cit.* s. 80.

⁵⁾ Piwarski, *op. cit.* s. 83.

stawiciele tzw. stronnictwa kwerulantów. Walka kwerulantów przeciw nadaniu lenna elektorowi brandenburskiemu, Jerzemu Wilhelmmowi, zyskała wielu zwolenników i była najszerszą zorganizowaną walką w okresie istnienia tegoż stronnictwa. Mimo wielkich wysiłków nie przyniosła ona jednakże pożądanych skutków, ponieważ spotkała się z brakiem właściwego poparcia ze strony Polski. Dnia 23 IX 1621 r. Jerzy Wilhelm otrzymał Prusy Książęce jako lenno na tych samych warunkach, co jego poprzednik, Jan Zygmunt.

Okres powodzeń Jerzego Wilhelma w Prusach Książęcych zakończył się jednak dosyć szybko. Ówczesna polityka międzynarodowa stawiała go nieraz w bardzo trudnej sytuacji. Był to okres wojny 30-letniej, okres walki dwóch obozów: Unii ewangelickiej i Ligi katolickiej. Jerzy Wilhelm, jako margrabia brandenburski winien był stanąć po stronie Unii, natomiast jako lennik króla polskiego miał obowiązek poparcia go w walce przeciw Szwedom, co oznaczało przynależność do obozu przeciwnego.

Gustaw Adolf, po zajęciu w 1621 r. Inflant z Rygą, usiłował przeciągnąć Jerzego Wilhelma na swoją stronę. Przekonywał go, że Polska, cesarz i cały obóz katolicki w Rzeszy zaczęły zagrażać protestantom, a bezpośrednio Marchii Brandenburskiej. Jerzy Wilhelm uważał Gustawa Adolfa za głównego obrońcę przed naporem katolicyzmu. Chciał jednakże, by Gustaw Adolf skierował się w stronę Niemiec przeciwko Habsburgom, a tym samym, by oddalona została groźba wojny od Prus Książęcych. Gustaw Adolf był jednakże zajęty planami bałtyckimi. Na pomoc protestantom pośpieszyła Dania, która została w krótkim czasie rozgromiona.

Jerzy Wilhelm zdobył się wówczas nawet na zabiegi dyplomatyczne w Sztokholmie, gdzie próbował skłonić Gustawa Adolfa do interwencji w Niemczech. Gustaw Adolf pochłonięty był na razie całkowicie atakiem na Polskę, natomiast wystąpienie przeciw Habsburgom i katolikom w Niemczech planował na okres późniejszy. W drugiej połowie 1625 r., gdy tylko wygasł rozejm z Polską, wznowił działania i zajął Dorpat. Jerzy Wilhelm znalazł się zatem w trudnej sytuacji. Chcąc zyskać pomoc dla Brandenburgii i ochronić Prusy Książęce przed wojną, naraził się Polsce, gdyż przyjaźnił się z jej wrogiem⁶⁾. Nie mógł zdobyć się nawet na neutralność, gdyż i to już oznaczało sprzeniewierzenie wobec pana lennego.

Gustaw Adolf jako punkt wypadowy na Polskę obrał port Piławę. Polska liczyła się z zagrożeniem tego portu. Wysłała do Prus Książęcych ostrzeżenie, że grozi im najazd szwedzki. Prawdopodobnie dokładny plan najazdu Szwedów nie był znany ani Polsce, ani księciu pruskiemu⁷⁾. Gdyby Polsce wiadome było, jak wielką wagę przywiązuje Gustaw Adolf do zdobycia Piławy, sama dopilnowałaby lepiej sprawy fortyfikacji portu.

Prusy Książęce w wyniku powstałej sytuacji zwołały w lutym 1626 roku sejm krajowy, który uchwalił podatki na obronę kraju⁸⁾. Jerzy Wilhelm wysłał przy końcu lutego poselstwo na sejm polski

⁶⁾ W r. 1626 zyskał sobie nowego sojusznika w osobie księcia siedmiogrodzkiego Bethlenema, który ożenił się z jego siostrą Katarzyną.

⁷⁾ O. Hintze, *Die Hohenzollern u. ihr Werk*, Berlin 1915, s. 168; P. A. Zimmermann, *Geschichte der Hohenzollern*, Glogau 1859, s. 152.

⁸⁾ Nie wpłynęły one jednak na czas.

w Warszawie⁹⁾. Poselstwo, dla którego Jerzy Wilhelm wydał specjalną instrukcję, miało na celu zapewnienie króla o wierności kurfirsta i stanów pruskich oraz o przygotowywaniu Prus Książęcych do obrony przed Szwedami. Przed Piławą ustawiono 4 okręty, sprowadzono do fortecy nowe działa i obsadzono 300 ludzi załogi¹⁰⁾. W r. 1626 Szwecja podjęła atak na Prusy Książęce. Gustaw Adolf przybył do Piławy z wieloma okrętami, załoga ich liczyła 14 — 15 tys. żołnierza. W tej sytuacji nie można było myśleć poważnie o obronie. W dniu 8 lipca 1626 r. zajęto port bez większego wysiłku.

Wśród historyków polskich jest prawie powszechne mniemanie o zdradzie Jerzego Wilhelma. Posądza się go o zмовę z Gustawem Adolfem w sprawie zajęcia Piławy. Historycy niemieccy natomiast uważają, że można obwiniać go jedynie o słabe przygotowanie portu do obrony¹¹⁾. Zimmermann¹²⁾ przytacza nawet tekst ciekawego listu, którego treść wyklucza zdradę. Jest to list Szwarzenberga, w którym przekazuje on kanclerzowi Pruckmannowi słowa kurfirsta wypowiedziane w sprawie Piławy. Kurfirst wyrażał w nich żal do Gustawa Adolfa za to, że jako przyjaciel uczynił mu to, czego mógł się spodziewać jedynie od wroga, tzn. zabrał Piławę. Poza tym zdziwił się, że niektórzy chwalą go za oddanie portu królowi szwedzkiemu. Ustalenie faktu, czy Jerzy Wilhelm dopuścił się już wtenczas zdrady wobec Polski, wymagałoby szerszych badań, a także specjalnego omówienia. Stwierdzono jednak, że w r. 1627 Jerzy Wilhelm zawarł traktat neutralności ze Szwedami, co wywołało ogromne wzburzenie na dworach polskim i cesarskim.

Zachowana dotąd w Woj. Archiwum Państw. w Olsztynie¹³⁾ instrukcja Jerzego Wilhelma dla posłów pruskich udających się w 1626 roku na sejm warszawski może nam w pewnym stopniu przedstawić stosunek kurfirsta do króla oraz nastroje panujące w Prusach Książęcych przed przybyciem Szwedów. Instrukcja ta wydana została w Kwidzynie w dniu 21 lutego 1626 roku. Można w niej wyodrębnić 2 części różne pod względem treści. W pierwszej poleca się posłom zapewnienie króla polskiego o wierności księcia i stanów pruskich oraz o przygotowywaniu Prus Książęcych do obrony przed Szwedem, w drugiej — przedstawienie prośby o uregulowanie systemu monetarnego oraz o obronę granic Prus Książęcych.

Na wstępie wymienia się posłów: Marcina Wallenroda, Fabiana Borceke, Ludwika Kalksteina i Piotra Bergmanna. Marcin Wallenrod, jako nadradca i kanclerz, miał przewodniczyć pozostałym posłom. Fabian Borceke, biegły w sprawach monetarnych, winien był zatrzymać się na granicy koło Działdowa lub Nidzicy i tam oczekiwać wiadomości od pozostałych posłów, którzy zaraz po przybyciu do Warszawy zobowiązani byli zawiadomić go, czy na sejmie rozpatrywany będzie system monetarny, a więc, czy celowy jest jego przyjazd. Posłowie mieli się dokładnie zapoznać z instrukcją, a potem wyruszyć zaraz do Warszawy, by zdążyć na czas, tzn. przed zakończeniem obrad

⁹⁾ Sejm ten odbywał się w dniach od 28. I. — 10. III. 1626 r.

¹⁰⁾ Piwarski, op. cit. s. 152.

¹¹⁾ Zimmermann, op. cit., s. 152.

¹²⁾ Zimmermann, op. cit., s. 150.

¹³⁾ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie, Zespół Akt Podworskich rodu Dohnów, XXV/5/M/VI-1.

sejmowych. Głównym ich zadaniem było uzyskanie prywatnej audiencji u króla, któremu mieli przedstawić wszystkie sprawy polecane w instrukcji. O audiencję posłowie winni byli zabiegać wszelkimi możliwymi drogami. W pierwszym rządzie prosić należało o umożliwienie jej wielkiego marszałka koronnego¹⁴⁾ lub marszałka nadwornego koronnego¹⁵⁾, a w razie negatywnego załatwienia, starać się o nią poprzez senatorów. „Jednego z nich mogą nawet w miarę uznania wtajemniczyć w sprawy, które chcą przekazać królowi”.

Po przybyciu do króla i złożeniu należytego hołdu posłowie mieli zapewnić go o wierności i oddaniu kurfirsta, przekazując życzenia owocnych obrad na sejmie, który miał przynieść obustronne korzyści, pomagając zwyciężyć wrogów Polski. Następnie winni byli posłowie przedstawić się, oddać królowi listy uwierzytelniające oraz prosić, aby po ich przeczytaniu umożliwił im przekazanie tego, co polecił kurfirst. W razie zgody króla mieli znów wykazać „wierność kurfirsta jako lennika, dodając, że ten ostatni nigdy nie będzie czynił czegokolwiek, czym mógłby szkodzić Polsce, a w razie niebezpieczeństwa wystąpi razem przeciw wrogowi, by zapewnić wspólnym granicom pokój i bezpieczeństwo”.

Z zawiadomienia o sejmie, które nadeszło do Prus Książęcych, dowiedziano się, że Szwedzi mają wrogie zamiary wobec Polski i inkorporowanych krajów. Poza tym otrzymał kurfirst przez legację osobne pisemne ostrzeżenie, aby utrzymywać w pogotowiu port Piławę. Zwołano Stany Pruskie i wspólnie z nimi przedyskutowano sprawę obrony, a w szczególności wzmocnienia obydwu portów: Piławy i Kłajpedy. Następnie przechodzi kurfirst w instrukcji do innego zupełnie zagadnienia, które stara się powiązać z poprzednim. Uważa, że wzmocnienie granic i portów przyniesie także korzyść Prusom Książęcym, a mianowicie ochroni je przed szkodą, jaką wyrządzają biednym poddanym przemarsze wojsk i najazdy graniczne. Dowódcy wojsk polskich urządzają przemarsze przez Prusy Książęce, nakładając samowolnie na ludność kontrybucję, a wojska czynią tu wielkie spustoszenie. Posłowie mają wymienić jednego z takich dowódców — Artura Astona — który, przeprowadzając wojsko środkiem Prus Książęcych, nakładał także kontrybucję, a jego żołnierze prowadzeni bez porządku i w rozproszeniu nie znali granic w swych poczynaniach. Wszystkie szkody uczynione przez wojsko podwładnym mogą być w razie potrzeby spisane i przedstawione królowi.

Z powodu tych przemarszów ucierpiał skarb książęcy, który wykazuje duży uszczerbek spowodowany wydawaniem wysokich sum na utrzymanie żołnierzy i ich dowódców w Prusach Książęcych. Utrzymywanie wojska przygranicznego, okrętów, fortyfikacja portu Piławy i wzmocnienie siły wojskowej w twierdzy Kłajpedzie kosztuje już tak czy owak wiele tysięcy guldenów. Kurfirst prosi, aby tego rodzaju przemarsze wreszcie się skończyły i aby biedni poddani mogli żyć w spokoju. Jeśli przemarsz jest konieczny, należy go dobrze zorganizować, a wojsko trzymać w karności, by nie wolno było czynić wszystkiego według swojego upodobania i zatrzymywać się w dowolnych miejscach. Gdyby król wspomniął o związku małżeń-

¹⁴⁾ Mikołaj Wolski, herbu Półkozic (1616 — 1630).

¹⁵⁾ Łukasz Opaliński, herbu Łódzia (1620 — 1630).

skim siostry kurfirsta z księciem siedmiogrodzkim i czynił z tego powodu pewne podejrzenia, posłowie zobowiązani są je odeprzeć. Następnie mają przypomnieć sprawy monetarne w Prusach Książęcych, które od dawna czekają na reformę. Należy prosić króla, by starym zwyczajem (swoich poprzedników) zwołał sejmik w Malborku lub Elblągu, na którym wspólnie radzonoby nad systemem monetarnym.

Po tej prośbie następuje znów skarga na różnego rodzaju najazdy z Prus Królewskich, Litwy i innych miejscowości, które się mnożą i stają powszechne. Np. starosta z Bratianu ¹⁶⁾ uczynił wielkie szkody Aleksandrowi von Polentzowi i Wolfowi von Kreutzenowi w ich dobrach i lasach w Hławie. Mieszkańcy znad jezior walczyli z miasteczkiem Biskupcem, a Krzysztof Pasyniewski ¹⁷⁾ z Lidzbarka uczynił wielkie szkody Albrechtowi Sasowskiemu w Olszewie, włączając pewien obszar ziemi do swoich posiadłości. Wybuchły także spory graniczne starostwa Ragnety z litewskimi mieszkańcami Jurborka. Króla prosi się, aby tych napastników pociągnął do odpowiedzialności i aby tego rodzaju czynność była na przyszłość zabroniona. W celu utwierdzenia i dokładnego określenia granic należy powołać komisję, składającą się z Polaków i mieszkańców Prus Książęcych. Gdyby członkowie komisji w niektórych wypadkach nie mogli dojść do porozumienia, decyzję należy powierzyć jednemu z nich, który ma im przewodniczyć. Granice z Litwą, Podlasiem, Mazowszem i Ziemią Chełmińską winny być zatwierdzone konstytucyjnie. W sprawach granicznych najlepiej poinformowany jest Piotr Bergmann. Po audiencji u króla posłowie udadzą się na prywatną audiencję do królowej oraz do królewicza Władysława, którym mają powtórzyć prośby przedstawione królowi i prosić o poparcie. Potem powinni przedstawić swe żądania publicznie przed królem i senatorami. Gdyby i tutaj czyniono uwagi na temat małżeństwa księcia siedmiogrodzkiego, muszą przedstawić tę sprawę tak, aby uwolnić kurfirsta od wszelkich podejrzeń.

Po audiencji posłowie mają zaczekać na rezolucję królewską. Tak podczas wszystkich audiencji, jak i potem mają uczynić wszystko, by rezolucja wypadła jak najbardziej korzystnie dla Prus Książęcych. Przed jej otrzymaniem powinni porozumiewać się z zaufanymi ludźmi spośród posłów i senatorów i radzić się ich, co należy czynić, by rezolucja była korzystna dla kurfirsta. Ze wszystkiego będą musieli posłowie zdać dokładną relację — zostali oni wszakże wybrani przez Stany Pruskie. Kurfirst wspomina przykładowo postać Ahaswera Brandta, który brał udział w poselstwach do Polski w XVI w. Obecnie Wallenrod ma przewodniczyć legacji, a pozostali posłowie winni mu być posłuszni. Sekretarz Winter, który także udaje się z legacją do Warszawy, ma być pomocny Wallenrodowi. Konieczna jest jego obecność na wszystkich audiencjach, gdzie ma uważnie słuchać i no-

¹⁶⁾ Starostą Bratianu był w latach 1613 — 1643 Paweł Działyński, syn Mikołaja i Katarzyny z Dułskich.

¹⁷⁾ W roku 1604 Zygmunt III nadał starostwo brodnickie swej siostrze Annie. Dzierżyła ona je w swych rękach do roku 1625, w latach 1625 — 1631 starostwo to było własnością królowej Konstancji. Administratorem starostwa brodnickiego i golubskiego był do roku 1614 marszałek nadworny Anny Wazówny, Adam Parzniewski, potem syn jego, Krzysztof Parzniewski. W instrukcji jest prawdopodobnie mowa o Krzysztocie Parzniewskim, który między innymi zarządzał także Lidzbarkiem Welskim.

tować. Pieniądze, przeznaczone dla legacji, ma on mieć u siebie i wydawać je posłom tylko za pokwitowaniem; o każdym wydatku muszą być poinformowani wszyscy posłowie, niepotrzebnych wydatków należy unikać. Tak przedstawia się mniej więcej pod względem treści instrukcja. Widzimy w niej z jednej strony chęć wykazania wiernopoddańczego stosunku, który w niektórych wypadkach dochodzi do przesady, z drugiej — prośbę, która staje się żądaniem, wyrzutem wobec króla, iż może on ścierpieć tego rodzaju stan rzeczy. Przesadna grzeczność i uniżoność w części pierwszej ma prawdopodobnie na celu obalenie podejrzeń króla o jakiegokolwiek poczynania na niekorzyść Polski przed sejmem, a może i w przyszłości.

Wspólne wystąpienie przeciwko wrogowi Polski (nie Prus Książęcych), jak zaznacza Jerzy Wilhelm, jest obowiązkiem jego jako lennika. Jak widać z pobieżnego omówienia sprawy uzbrojenia wojska i fortyfikacji portów uważa on walkę ze Szwedem wyłącznie za obowiązek, który musi spełnić, nie chcąc narażać się królowi. Główną korzyść widzi (jak przebiega się w jego instrukcji) we wzmocnieniu granic Prus Książęcych. I tu dochodzi do sedna sprawy — obiecuje wspomóc swego pana lennego w walce z wrogiem, lecz stawia także swoje żądania, przypomina, że posłowie wyrażają wolę wszystkich stanów. W chwili, kiedy Polska zagrożona jest wojną, Prusy Książęce starają się wyciągnąć jak najdalej idące korzyści dla siebie.

Z instrukcji tej widać, że książę Jerzy Wilhelm nie zabierze się poważnie do obrony Prus Książęcych przed najazdem Szwedów i że duża część ludności, nękana przemarszami wojsk i najazdami granicznymi, niechętnie wesprze Polskę. Ze przypuszczenie to staje się faktem, dowodzi 8 lipca 1626 roku — data zajęcia przez Szwedów Piławy.

INSTRUKTION ¹⁾

die Wir von Gottes Gnaden Georg Wilhelm, Margraf zu Brandenburg, des Heil. Röm. Reichs ²⁾ Erzkämmerer und Kurfürst, in Preussen, zu Jülich, Kleve und Bergen Herzog den wohlledlen, gestrengen und festen Herren Mertens von Wallenrodt ³⁾, Oberrat und Kanzler, Fabian Borken ⁴⁾, Landrat und Vogten

¹⁾ Tekst wydano zgodnie z instrukcją: J. Schultze — Grundsätze bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte (Forschungen zur Brandenburgischen u. Preussischen Geschichte, B. 43, 1930).

Przy przygotowaniu tekstu trzymano się szczególnie 4 zasad:

- 1) wprowadzono dużą literę początkową u wszystkich rzeczowników,
- 2) pozostawiono skróty, które są znane i powtarzają się,
- 3) zniesiono wszelkie zdwojenia liter, tak na końcu jak i wewnątrz wyrazu (gutter, undt).

4) pozostawiono formy gramatyczne.

Poza tym: 1) w niektórych wypadkach wprowadzono interpunkcję dla łatwiejszego zrozumienia tekstu, 2) po słowie wątpliwym postawiono znak zapytania, 3) poprawiono pisownię wyrazów, które nie zatraciły przez to swego brzmienia (Hende — Hände), 4) v zastąpiono przez u (vnten, vndt), 5) łączono lub rozdzielano wyrazy w myśl najnowszej pisowni (zu schreiben, anzutreten), 6) z powodu trudności przy przepisywaniu tekstu na maszynie ß zastąpiono przez ss.

²⁾ Des Heiligen Römischen Reichs.

³⁾ Marcin von Wallenrodt — nadradca i kanclerz. Urząd ten piastował w latach 1619 — 1632. Czterej nadradcy stanowili organ doradczy księcia. Byli nimi: ochmistrz, nadburgrabia Królewca, kanclerz i marszałek.

⁴⁾ Fabian Borcke — landrat (radca krajowy) i wójt Fyszhuzy (Rybaki). Urodził się 1589 roku — zmarł 1632. Urzędy landrata i wójta sprawował od roku 1621.

zu Fischhausen, Ludewig von Kalckstein⁵⁾, Hof- und Gerichtsrat und Peter Bergmann⁶⁾ Rat, als auf den irzo bereit zu Warschau angefangenen allgemeinen Reichstage in der Kron Polen Abgeordneten, erteilet und mitgegeben. Es haben unsere Abgesandten ihre Sachen zwar dahin anzuordnen, dass sie ehe besser von ihnen sich erheben und naher Warschau uf den Reichstag ihre Reise zu nehmen und dergestalt anstellen, damit sie noch vor Ausgang desselbens dahin gelangen mögen.

Weil aber, ob einkommenden Avisen in Zweifel gezogen wird, ob auch für diesmal der Punkt wegen des Münzwesens werde können traktiret werden, umb welcher Ursachen dann auch zugleich und fürnemblich unser Vogt zu Fischhausen, Fabian Borck abgeordnet: als soll irztgesagter Vogt zu Fischhausen an den Grenzen zur Soldau⁷⁾ oder Neidenburg⁸⁾ sich ufhalten und alda von den ander Abgesandten aus Warschau Schreiben und Bericht erwarten, ob er naher Warschau folgen soll oder nicht. So bald aber die andern Abgesandten nach Warschau werden gelanget sein, haben sie sich allerst beim H. Kronenmarschall, oder da derselbe nicht zur Stelle sein möchte, beim Hoffmarschall angeben zu lassen, denselben anzutreten und nach gebührlicher Salutation und vernichteten Kurialien und Komplementen im Namen Ihr. Kurft. Dht.⁹⁾, auch die *credentiales*¹⁰⁾ an ihne gerichtet, abzugeben und darauf zu bitten, damit er ihnen bei Königl. Mait.¹¹⁾ *privatam audientiam* verschaffen und erhalten wolle. Da sie nun so bald *ad audientiam* bei Ihr. Kön. Mait. nicht gelangen solten oder könnten, haben indessen unsere Abgesandten, nach Anweisung, der bei sich habenden *credentialen* die Herren Senatoren zu ersuchen und nebenst abgelegten, wegen Ihr. Kurft. Dht. gebührlichen Grusses und bezeigten kurfürstlichen Affektion mit wenigen und in genere anzudeuten, dass sie von Ihres Kurft. Dht. in ezlichen deroselben hochangelegenen Sachen an Ihre Kön. Mait. und die Löbliche Kron Polen abgefertiget worden, warumb sie dann bereit durch den Herrn Marschall bei Ihr. Kön. Mait. Audienz in Untertänigkeit suchen und werben lassen hierrauf zu bitten, dieselben H. Senatoren sich Ihr. Kurft. Dht. Sachen nach erheischender Notturft, wenn es die Zeit und Gelegenheit geben würde *de meliori* wollten lassen kommandiret und empfolen sein. Nach gehabter Audienz aber, kann bei einem und andern Senatoren, welche man Ihr. Kurft. Dht. voll affektioniret zu sein vermeinen und achten mag, entweder bei erster Antretung und Begrüssung, oder aber durch eine andere Ersuchung und Instanz *ad speciem* angetragen und die Billigkeit, bei Ihr. Kön. Mait. abgelegten Werbung, erweislich und scheinbar gemacht werden.

Zu der Audienz aber bei Ihrer Kön. Mait. nach dem die Herren Abgesandte darzu werden gefordert und admittiret sein und den untertänigen Kuss Ihrer Kön. Mait. Hände verrichtet haben, unsere Abgesandten zu Anfanges die gebührliche Salutation an Ihre Kön. Mait. von Ihr. Kurft. Dht. zu *praemittiren* als ungefähr zu dieser Meinung, dass Ihre Kurft. Dht. (dessen Namen zu nennen *cum pleno titulo*) Ihren Kön. Mait. als *dero* Lehenherren, geliebten Herren Ohmen, Schwagern und hochgeehrten Herren Vater, seine schuldige Obserwanz, willfährige Dienste und gebührende Pflicht und Treue mit aller

⁵⁾ Ludwik von Kalkstein — od roku 1608 radca dworski i radca sądowy.

⁶⁾ Piotr Bergmann (1587 — 1649) — radca sądowy. Pochodził z Gdańska. Od roku 1618 był w służbie kurfirsta Jerzego Wilhelma.

⁷⁾ Działdowo.

⁸⁾ Nidzica.

⁹⁾ Ihren Kurfürstlichen Durchlaucht.

¹⁰⁾ Die *credentiales* — listy uwierzytelniające.

¹¹⁾ Königlichen Majestät.

söhnlichen Devotion und Respekt fleissig entbitten und vermelden lassen, wünschende von Herzen, dass Ihr. Kön. Mait. zu langen Zeiten möge in behaltener Gesundheit und vollständigen Leibeskräften und Vermögen gefristet werden, und dabei nebst Ihren Hochgeerten Königl. Hause gewünschte glückliche Aufehrung beständigen und immerfort blühenden Aufwachs, nach dero eigenen Wunsch und Willen führen und empfinden.

Wie dann auch Ihr. Kurft. Dht. von Gott bittet und wünschet, damit der jetzige Reichstag so vergehet, dergestalt volnzogen und dahin ausschlagen möge, dass hieraus der gemeine Nutz und Bestel befordert und der Löblich. Kron Polen Feinde gänzlich ausgetilget, von denselben glücklicher und gewünschter Sieg getragen und also Ihr. Kön. Mait. der Krone beständige Hoheit und ewiges Lob und Ruhm erwachse und fortgepflanzt werde, dazu, dass Gott der Höchste durch seinen guten Geist friedliche gedeihliche Konsilia geben verleihen wolle.

Nach angebrachter Salutation aber, haben unsere Abgesandten Ihre Personen zu legitimiren und Ihr. Kön. Mait. Seiner Kurft. Dht. credentialer und fidei Ira's¹²⁾ in Untertänigkeit zu übergeben, mit angeheffter untertänigster Bitte, dass Ihre Kön. Mait. nach deren Vorlesung allergnädigst vorstatten wolle, dass sie ihr Gewerb weiter, vermöge der ihnen mitgegebenen Instruktion nach Notturft vor und antragen mögen. Wann ihnen nun weiter zu reden von Ihr. Kön. Mait. wird vergönnt worden sein, haben sie ohngefähr folgender Meinung nud Inhalts anzubringen: Ihr. Kurft. Dht., unser allergnädigster Kurfürst und Herr liessen sich nicht mehr und höher angelegen sein, denn, dass Ihrer Königl. Mait. Ihrem Lehenherrs des Herzogtums Preuss.¹³⁾ und der sämptlichen löblichen Kron Polen billiger gebührender Respekt von Ihr zu irder Zeit und in allen Fällen und gegebener Gelegenheit bezeiget und erwiesen werde. Insonderheit aber bemüheten sie sich auch in aller Sorgfältigkeit und höchstem ungesparten Fleisse, das, was sonst der löblichen Kron Polen zu Schaden und Nachteil gereichen möchte, sie schuldiger Obserwanz und söhnlische Treue und Liebe gegen Ihre Kön. Mait. wie auch zu Erfüllung fand Leistung alles dessen, dazu sie sich mit gewissen Pakten verbunden, möglichster Massen abwenden und ihre mit der Kron Polen gemeine Landesgrenzen unverreubet in Friede und Ruhe erhalten mögen.

Nach deme nun Ihre Kurft. Dht. nicht allein abgesagter Massen aus der Reichstages Proposition ausscheiden, dass Schweden feindseelige attentata wider die löbliche Kron Polen, und deroselben inkorporirte Länder und wie hingegen demselben mit einem öffentlichen Kriege und ganzer Herreskraft begegnet worden sollte, vernommen: Sondern auch sie sich Ihr. Kön. Mait. aus väterlicher Vorsorge, unterschiedlich Erinnerungsschreiben und abgeordneten Legation den portum in der Pillau¹⁴⁾ in guter Acht zu halten.

Zu Gedächtnis gesichert, als hatten höchstgedachte Kurft. Dht. nicht unterlassen können, dahin bedacht zu sein, wie mit aller Stände E. E. Landschaft¹⁵⁾ ihres Herzogtums Preussen, gemeinem Einraten, Hilfe und Zuschuss ein Defensionwerk geschlossen und in Sonderheit die beiden Zieffe und portus in der Pillau und zur Mümmel¹⁶⁾ nach aller Notturft möchten befestiget werden.

¹²⁾ Fidei litteras — listy uwierzytelniające — credentiales.

¹³⁾ Preussen.

¹⁴⁾ Piława.

¹⁵⁾ Eure Ersamkeit Landschaft.

¹⁶⁾ Mümmel = Memel = Klajpeda.

So auch zupforderst Göttlicher Hilf einen guten Anfang gewonnen und mit guter reifer Beratschlagung aller Stände E. E. L. dahin gediehen, dass gesagte allgemeine Stände Ihr. Kurfft. Dht. Herzogtums deroselben zu angezogener Defension untertänigste Hilfe zugesaget: So dann I. Kurfft. Dht. Ihr. Kön. Mait. als deroselben Lehnherren, geliebten Herren Oheme, Schwagern und hochgeertem H, Vatern zu schuldiger Obserwanz und söhnlische Liebe und Treue, durch gegenwärtige ihre internuncios und oratares, ihres Teils in höchster Untertänigkeit verichten und, in was grosse Acht Ihr. Kön. Mait. väterliche Vorsorge für dieses Ihr Land I. Kurfft. Dht. hielten und wenerirten, auch wie hoch sie Ihr Tron admonition, und die Verteidigung der Grenzen und Seeporten des Vaterlandes sich angelegen sein liessen, durch sie die Abgesandten bezeugen und mit gebührende Reverenz verständigen täten; und ist nicht ohne, dass auch solch Defensionwerk Ihr. Kurfft. Dht. zu Verhüttung ihres eigenen Schadens und deroselben armen Untertanen umteils obliege, in dem sie ein Jahr ezliche hero, nach einander die schweren Durchzüge und andere Anfälle in den Grenzen von den Meitenirenden und Herren losen zusammen gerotten Völklein erdulden, und mit schweren ihren armen Untertanen Brandschatzungen, Plünderungen, Raubnahms und Aussaugung anseh müssen ungeachtet aller gutwilligen Erfahrung, so den durchziehenden Soldaten und ihren Kapitänen anpräsentiret und würe Pflicht erzeiget;

Gestalt gar neuerlicher Zeit als Artur Asdon¹⁷⁾ auch seinen Durchzug mitten durch Ihr. Kurfft. Dht. Land und Herzogtumb genommen, gescheh, dass er seines eigenen Gefallens perfors ohne einige Ordnung und Massgebung sich unsterständlich die besten Einbler durchgezogen und die armen Leute seines Geffalens tribuliret; wie solches Ihr. Kön. Mait., wann es die Zeit und Gelegenheit leiden wolle, mit unterschiedenen obductionibus Ambts berichten und einige schicken Verzeichnisse des Raubes und Schadens, so den armen Untertanen zugefüget worden, könnte reminstriret und da solchs Ihr. Kön. Mait. Kron Ihnen allergnädigst erfordern liessen, dargetan werden.

Da hero dann Ihr. Kurfft. Dht. nicht allein einen merklich Abgang an ihren Kämmerintraden erst Pürott, sondern weren auch über das geürsachtet worden, grosse schwere Unkosten, zu Unterhaltung ero Soldaten und Befehlischhabern.

In den Einbtern und den Grenzen wie auch mit Haltung der Orlogsschiffe und Erbauung der Schartzten in dem Pillausch. Zieffe und mit Sterkung der Soldaten uf der Festung Mümmel zu treiben, so sich uf viel tausend Gulden belaufen täte.

Bethen dem noch Ihr. Kurfft. Dht. mit gebührender Observanz und Untertänigkeit Ihr. Kön. Mait. allergnädigst dergleich mehr Durchzüge von diesem bedrängtem Lande abzuwenden und desselben sämbtlichen Einsassen und armen Untertanen mit gnädigem Augen und hochlöblich angeborner Klemenz zu übersehen geruhen wolten;

Oder aber da je einer und der ander Durchzug an den Grenzen untembänglich gescheh müsste, Ihr. Kön. Mait. weiter in Gnaden, die und zu befestigen, stets gnädigste Ordinanz zu geben geruhten, dass solches nicht unangesagt, als dass einem jeden seines eigenen Gefallens Station zu machen

¹⁷⁾ Artur Aston — oficer angielski, służący początkowo w Moskwie, następnie, po pobycie w 1617 r. w Anglii, w Polsce. W 1620 r. wysłano go z Polski do Anglii, by tam wstawił się w sprawie werbowania żołnierzy angielskich przeciw Turkom. Przybył też niedługo z powrotem wraz z oddziałami wojskowymi oraz ze swym synem.

Ambasadorem hiszpańskim w Londynie był w tym czasie hrabia Gondomar, który miał duży wpływ na króla, popierał on prośbę Polaków, a także osobę Artura Astona.

und sich ein Inquartirung nachgeben werde, sondern mit guter Ordinanz und Vorwehruug alles Mitwillens, siegen möge. Auf den Fall nun, bei diesem Purte in Erneuerung der Defension der Seeporten wider des Schwedeneinfälle, der Heirat mit dem Fürsten in Siebenbürgen in Diskursen möchte gedacht werden, haben solches die Abgesandten nach Anleitung bei sich habenden ihnen erteilten Memorial bester Massen und mit höchster Vorsichtigkeit zu beantworten und alle finistras suspensiones grundlich abzunehmen. Ferner und zum andern, da auch in wehrenden Reichstage vermöge der ausgeschriebenen Proposition von dem Münzwerk und der Reduktion der groben Sorten wollte traktiret werden, es hatten die Abgesandten Ihr. Kön. Mait. untertänigst zu bitten, dass es bei der alten Observanz sein Vorbleiben haben, und dem Herzogtumb Preussen zum praejudicio etwas zu statuiren nicht verhängen werden möge.

Es waren kegen Ihre. Kön. Mait. Ihr. Kurfft. Dht. das untertänig anerbitten, wann Ihr. Kön. Mait. nach dem Exempell Ihrer hochlöblichen Vorfahren, die vorrigen Könige in Polen eine Tagefahrt in den Länden Preussen die in vorriger Zeit zu Marienburg ¹⁸⁾ oder Elbing ¹⁹⁾ haben pflegen gehalten, worden ansetzen und über dem Münzwerk mit den preussischen Ständen, denen das ius cadendae monetae auch gebühret im Ratschlag deliberiren lassen, dass sie sich als dann gerne schuldiger Observanz Ihr. Kön. Mait. und den andern Ständen nach Gebühr accomodiren wolten.

Ausserdem würden Ihr. Kurfft. Dht. an dergleichen Ordnung nicht gebunden sein, weil auch endlich und zum dritten die Invasiones so wohl aus dem Königl. Teil Preussen als aus Littauen und andern Orten sich sehr mehren und gemein werden.

Wie dann unter andern solches geschehen vom H. Starosten zur Brattian ²⁰⁾ welcher dem Alexander von Folentz und Wolff von Kreutzen ²¹⁾ auf Deutsch Eylau ²²⁾ in ihren Gütern und Wälden grossen Schaden zefügt; als auch der Unterstarost zur Pezessel (?) im Insterburgisch Amt ²³⁾ die Grenzmalen ganz indergerissen und neue Schüttung gemacht, dadurch ein grosser Ort Walder aus dem Herzogtumb nach Littauen transferiret.

Imgleichen haben die Seensitzer mit dem Städtlein Bischofswerder ²⁴⁾ verübet, wie auch der Hauptmann zur Lautenburg ²⁵⁾ Christoph Passinewsky an Albrecht Saszewski von Olschau ²⁶⁾ getan und ihme an der Landgrenzer. den Fluss unternebest dem See Sackeraz eingenommen und de facto in seiner possession tustiret und entsetzet.

Zwischen den Ampt Ronguit ²⁷⁾ im Herzogtumb und Littauisch Georgenburg ²⁸⁾ feilt auch ein grosser Grenzstreit für, also, dass dem Ampt Ranguit ein ziemlich particul de facto will abgegrenzet werden.

Ist also Ihr. Kön. Mait. in Untertänigkeit zu bitten, damit solche invasores zu gebührender Strafe gezogen und ihnen ernstlich fernere Tätigkeit untersaget

¹⁸⁾ Malbork.

¹⁹⁾ Flbląg.

²⁰⁾ Bratian.

²¹⁾ Wolf von Kreutzen — brat Andrzej, pułkownik, kierujący sprawą uzbrojenia i wyszkolenia poborowych.

²²⁾ Iława.

²³⁾ Wystruć.

²⁴⁾ Biskupiec.

²⁵⁾ Iadzbank, pow. Brodnica.

²⁶⁾ Olszewo.

²⁷⁾ Ragneta.

²⁸⁾ Jurbork.

werde, zugleich aber die Komissiones hier ein wiederumb erneuert und nach Anweisung der Pakten die Hälfte der Kommissarien von Ihr. Kön. Mait. und die andere Hälfte von Ihr. Kurft. Dht. verordnet werden mögen.

Und da dieselben in votis ex aequilibrio dissidentes waren und sich nicht einigen könnten, vermöge jetzt gedachter Pakten sie sich eines Obmanns einigen und dessen Ausschlag gewertig sein sollen. Dass auch dermal eines decreto comitali und durch eine Konstitution die Landgrenzen mit Littauen, Podlasten, Masuren und dem Kulmischen Lande in Richtigkeit gebracht und also Friede, Ruhe und gute, beständige Nachbarschaft gestiftet werde, davon da unser geheimbter Rat Peter Bergman obsonderlich mit mehreren instruiert ist, welches unsere sämptliche Abgesandten werden nachzusetzen und zu vollziehen haben.

Wann nun die Abgesandten privatam audientiam bei Ihr. Kön. Mait. gehabt, sollen sie auch gleichmässig umb Audienz bei Ihr. Kön. Mait. der Königin und nach Erlangung derselben auch bei Ihr. L.²⁹⁾ dem ältem Prinzen Wladislaw erhalten und so bei höchstgedachter Königin als auch dem Prinzen die geralia und was demselben mehr folig nach Anweisung dessen, was Ihr. Kön. Mait. untertänigst proponiret in Untertänigkeit fürwagen und umb Beforderung schleunigster Expedition in unserm Namen anhalten. Wann solches auch verrichtet, haben unsere Abgesandten itz jenige was also in materialibus et meritis causae Ihr. Mait. untertänigst angetragen, auch in publica audientia coram rege et senatoribus regni zu proponiren und allenthalben die circumspection zu gebrauchen, dass von einem und den andern finistre von dem siebenburgischen matrimonio auf die Bahn gebracht werden möchte, sie privatam in discursen aufs beste aller suspicion befreien helfen.

Hierrauf nach gehabter Audienz haben unsere Abgesandten umb eine gewirige Resolution Ihr. Kön. Mait. bei dem H. Kanzler und dem Marschallen anzuholten und zu sollicitiren, wird nun dieselbe, wie den pactis gemäss und der Billigkeit nachsein soll, fallen und erfolgen, so hatte es dabei sein Vorbleiben; befiele aber die Wehrung dilatorisch oder auch garwiederig, als haben unsere Abgesandten selbige anderer Gestalt nicht, als blos ad referendum anzunehmen, dabei aber dieses expressi zu bedingen; das Ihr. Kurft. Dht. der pactorum notwendig sich einen Weg wie den anderen verhalten müsse und könnte sich aus denselben nicht setzen lassen welches dann Ihr. Kön. Mait. sie umb so viel weniger zu verdenken, ireale sie mit hartem Eide angemelte pacta von Ihr. Kön. Mait. selbst verbunden weren.

Ehe aber die Resolution von Ihr. Kön. Mait. gefiele, haben unsere Abgesandten, wie auch bereit zu Anfange gedacht, mit ezlichen Ihr. Kurft. Dht. voll affectionirten Leuten aus der Senatoren und Landboten mittel hieraus zu communiciren und sie in den Sachen recht zu informiren, auch von ihnen zu vernehmen: was auf den würdigen Fall, in diesen Sachen vorzunehmen, und wie darin zu procediren sein wolle, damit Ihr. Kurft. Dht. zu ihrem scopo kommen möge.

Dieses alles werden unsere Abgesandten ihrer guten discretion nach bester Massen und Fleisses, so wohl an Ihre Kön. Mait. als auch anderer Örter, wie oben enthalten, anzubringen und hie von gebührende vollständige Relation in einem und anderm einzubringen wissen.

Anderweile auf dieser Legation und Botschaft, welche so von uns, als auch einer E. Landschaft von allen Ständen abgefertiget, unserm Oberrat und Kanzler die fürnembste und meiste Vorrichtung aufgetragen. So haben wie

²⁹⁾ Löblichen.

zu geregter gesambten Legation und Botschaft den Edlen unsern Landrat Hauptman zu Tapiaw³⁰⁾ und lieben getreuen Ahasverum Brandt³¹⁾, zum Marschall gnädigst verordnen wollen, mit gnädigstem und zuverlässigen Befehlich, dass er die Beforderung inne, damit unsere Gesandten und die andern von der Landschaft abgeordneten eilendes die Reise fortsetzen, unterwegs zusammen bleiben, und in einem Zug zugleich zu Warschau forderlicht anlangen mögen.

Sich auch sonsten bei der Audienzwerbungen und was anders mehr einem Marschall zuverrichten anstehet, untertänigst willig finden lassen und in dem Fall unserm Kanzler subleviren helfen.

Unser Sekretarius Winter³²⁾ aber, den wir auch bei gedachter Legation mitabgefertiget, soll hiermit gnädigst befehliget sein, dass er unserem Kanzler zu besserer Expedirung, der inne aufgetragenen Legation zur Hand gehe und garan sei, damit er bei allen Audienzen kogenwertig sein, alles mit anhören und fleissig annotiren möge.

Auch soll gesagter unser secretarius die Gelde, so den Gasandten mit auf die Reise gegeben, in seiner Hand und Verwarung haben, und was von einem und dem andern Gasandten zur Ausgabe dieser Legation gefordert wird, kegen eine Quittanz und Belege, doch mit Vorbewust der sämtlichen Abgesandten, auszahlen und was sonsten davon spendiret werden muss, fleissig zu Register bringen und dem Landkasten Rechnung davon tun; stets aber dabei erinnern, dass alle vorgebliche Unkosten zu verhütten, und aller Möglichkeit nach mögen erspart werden. Sie wie was zu ihne gnädigst verlassen und er gegen uns wird zuvor antworten haben. Urkundlichen mit unserem Sekret bekräftiget und geben Marienwerder³³⁾, den 27. Febr.³⁴⁾ A. 1626.

STEFAN KOTARSKI

DZIEJE DWÓCH SZKOŁ POLSKICH NA WARMII W ŚWIETLE ICH KRONIK Z LAT 1929—1939

I.

Sprawa szkolnictwa w procesie germanizacyjnym odgrywała decydującą rolę już od końca XVIII stulecia. Na Śląsku, Pomorzu i Pojezierzu Mazurskim zniemczenia ludności miejscowej dokonywano planowo i systematycznie przede wszystkim przy pomocy nauczycieli. Ale ostateczne wyniki germanizacji były bardzo mizerne, skoro na początku XX wieku nawet najzagorzalsi nacjonaliści przyznawali, że na Warmii i Mazurach pomimo przegrania plebiscytu, pomimo kryzysu gospodarczego w Polsce „50% *działwy przycho-dzącej po raz pierwszy do szkoły nie rozumie ani słowa po niemiecku*”¹⁾.

³⁰⁾ Tapiawa.

³¹⁾ Ahasverus Brandt (1510 — 1560) brał udział w wielu poselstwach księcia pruskiego Albrechta do Polski, Francji i na Węgry.

³²⁾ Krzysztof Winter von Sternfeld z Królewca był głównym sekretarzem książęcym w latach 1626 — 1653.

³³⁾ Kwidzyń.

³⁴⁾ Februar.

¹⁾ „Lehrer-Zeitung für Ost- und Westpreussen”. r. 1924, Nr 17. „Gazeta Olsztyńska” r. 1924, Nr 48 — Por. Emilia Sukertowa-Biedrawina: Walka o mowę polską w szkolnictwie na Mazurach w XIX i na początku XX wieku, „Konferencja Pomorska” 1954, str. 401.